

LBRIS

We know
books
Adela Dinu

AL TREILEA GEN

Când utopia întâlnește apocalipsa

INSTITUTUL EUROPEAN
2022

Cuprins

11 / Argument

15 / Introducere. Scheme, simboluri și arhetipuri ale imaginarului distopic: sub semnul lui Marte; sub semnul lui Venus; conștiința unei realități transcendente; dublul, moartea și viața de apoi; unitatea; alteritatea; actualizarea originilor; descifrarea viitorului; evadarea (refuzul condiției umane); lupta (și complementaritatea contrariilor); violența sacră; sexualitatea periculoasă; centrul sacru, tehnologia alienantă, armele, focul, arta, munca, pastilele fericirii, sfârșitul lumii.

Partea întâi: *Regimul diurn al imaginarului distopic*

Distopiile marțiene

75 / Evgheni Zamiatin – „Noi”. Frica de libertate și proiectul de nemurire: cupoanele roz și norma maternă; noua religie; frica de libertate și eul detestabil; nevoia de sacru și proiectul de nemurire; fericire absolută.

88 / George Orwell – „O mie nouă sute optzeci și patru”. Prezentul etern al terorii absolute: însemnările zilnice ale funcționarului Winston Smith; redistribuirea sacralului; războiul ca sărbătoare a sacralului; Săptămâna de Ură; construirea dușmanului; tehnologia în slujba puterii; relația patologică între stat și individ; nouvorba; antiutopia, critica utopiei naive.

104 / Suzanne Collins – „Jocurile Foamei”. Criza sacrificială și resurecția violenței reciproce: violența sacră și criza sacrificială; semnificația sacrificiului ritual; regimul diurn al imaginarului distopic; distopia alimentară și tehnologică.

116 / Rui Zink – „Instalarea fricii”. Frica noastră cea de toate zilele

170 / Excurs. Resurecția sacralului: elementul rațional; elementul irațional; transgresiunea și polarizările, mentalitatea arhaică; mentalitatea modernă

Noile monoteocrații distopice

131 / Michel Houellebecq – „Supunere”. Declinul Occidentului și instalarea monoteocrației distopice: mizeria sexualității; omul absurd; scenariul ucronic; instalarea distopiei.

137 / Margaret Atwood – „Povestea slujitoarei”. *Sincretismul magico-religios și sacralizarea violenței*: sincretismul magico-religios; femeia ca țap ispășitor; individul prototipic; culorile imaginarului distopic; violența sacră; cunoașterea interzisă; prigoana plăcerilor; *La Izabela*. Clubul secret al elitelor; mișcarea de rezistență; note istorice.

160 / Margaret Atwood — „Testamentele”. *În căutarea purității morale*: o nouă categorie socială: perlele; distopia sexuală; organizarea monahală a lumii distopice, judecătoare, victimă, torționar, mătușă înarmată, zeiță a fertilității; corolar.

170 / Boualem Sansal – „2084. Sfârșitul lumii”. *Despre antiumanismul religiilor*: pelerinajul sacru; ierarhia (guvernarea sacrului); cultul personalității; anticristul; pâinea, cirul și războiul sfânt; mulțimile omogene; abilimba; distopia religioasă.

182 / Olga Tokarczuk – „Calendarul sărbătorilor omenești”

187 / Corolar

Partea a doua: *Regimul nocturn al imaginarului distopic*

Distopiile venusiene

193 / José Saramago – „Peștera”: *Centrul și peștera: interferența imaginarului diurn cu cel nocturn*: centrul sacru, ereticul, cuptorul și peștera

202 / Aldous Huxley – „Minunata lume nouă”. *Fața ascunsă a eudemonismului social*: sfârșitul istoriei, regimul nocturn al imaginarului distopic (condiționarea, eutanasierea voluntară, utilitarismul, suprimarea eului), atitudinea ambivalentă față de progres, statul disciplinar (predestinarea biologică, condiționarea neopavloviană, educația hipnopedică, propaganda rațională și irațională, soma), abandonarea violenței: de la inchizitori la controlori mondiali, fericire obligatorie: eudemonismul social, Zamiatin și Huxley

228 / Aldous Huxley — „Reînțoarcere la minunata lume nouă”. *Dușmanii libertății și noua religie seculară: transumanismul*

234 / Aldous Huxley – „Insula”. *De la distopie la utopie*: utopie, distopie și consecvențialism, regimul nocturn al imaginarului: insula, sexualitatea și moartea, critica democrațiilor occidentale

243 / Ray Bradbury – „Fahrenheit 451”. *Coșmarul lui Borges*: vatra, salamandra și marele carnaval al focului; paznicii fericirii; un milion de cărți interzise; critica prezentului.

256 / Corolar

În așteptarea lui homo deus. Miracolul și blestemul tehnologiei

262 / *Oglinda neagră a omenirii occidentale*: postumanismul: abandonarea iluziilor despre animalul uman; transumanismul: noua religie seculară a Occidentului

272 / *Maja Lunde – „Istoria albinelor”*. *Distopia ecologică*: vârsta de aur/vremea abundenței; vârsta de bronz/vremea Colapsului; vârsta de fier/omenirea în ruine; ipoteza Gaya

281 / *Maja Lunde – „Istoria apelor”*: crimele și pedepsele omenirii nesăbuite; anul 2017/crima; anul 2041/pedeapsa

288 / *Kazuo Ishiguro – „Să nu mă părăsești”*. *Mărturiile unei clone*: Hailsham, rezervația de clone; dublul

294 / *Olga Tokarczuk – „Vizita”*. *Egonii, egotonul și noua familie homogenetică*

297 / *Ian McEwan – „Mașinării ca mine”*: miracolul sau blestemul tehnologiei; epoca mașinilor spirituale

303 / *Michel Houellebecq – „Particulele elementare” și posibilitatea unei insule*. *Declinul civilizației occidentale și noua ordine morală*

310 / *„Black Mirror”*. *Distopia modulară*

Pilulele fericirii

318 / *Dublețele facile ale sacrului*

322 / *Interdicții și abstenență în regimul diurn al imaginarului distopic*

325 / *Drogurile imaginarului distopic*: antidrogul, anxiolitice și opiacee, captorex, dylar, ginul „Victoria” și berea pentru proli, moksha, Murti-Bing, prozium, soma, somniferele, Surogatul de Pasiune Violentă, terciul cu halucinogene, theremina, vinul

Figurile arhetipale ale imaginarului distopic

350 / *Inchizitori, eretici, îndoctrinați, lideri charismatici*

353 / *De la Marii Inchizitori la Controlorii Mondiali*: O'Brien, Ivanov și Gletkin, Comandantul Judd, Comandantul Fred, Mătușa Lydia, Mustafa Mond, Beatty

366 / *Ereticii, frumoșii învinși ai societăților distopice*: D-503, John Preston, Katniss Everdeen, Ati, Oresta, Offred, Sălbaticul John, Bernard Marx, Tao.

380 / *Liderii charismatici*: Marele Binefăcător, Fratele cel Mare, Monodikos, Binefăcătorul Absolut.

387 / *Îndoctrinații*: Parsons, Rubașov, Agnes, Ilon, Lenina Crowne, Mildred, Kuan.

399 / *Concluzii: Wir sind Utopia*

403 / *Păcatele omenirii civilizate. Funcțiile literaturii distopice.*

Încheiere

409 / *Distopia localizată. Suki Kim – „Fără tine, noi nu existăm. Viața mea secretă ca profesoară a copiilor elitei nord-coreene”*

413 / Bibliografie: ediții ale operelor beletristice; filme și seriale; dicționare, antologii și enciclopedii; bibliografie teoretică și critică

Argument

Scriu aceste rânduri la capătul unui zbor în bătaia săgeții, în care am încercat să înțeleg ceva mai bine atât lumea extrem de complicată în care trăim, cât și rostul meu în ea. Orice carte camuflează un proiect personal al nemuririi, prin care ne sfidăm insignifianța și ne construim, lucid și autoiluzionat, fragilul sens al existenței. Orice carte este orientată, simultan, spre exterioritate, spre societate, cu crezurile ei convenționale, cu impersonalitatea ei, cu forța ei colectivă pe care unii o numesc sacru, respectiv spre interioritate, spre ficțiunea esențială a eului, spre domeniul privilegiat al lui *intimus*. Omul trăiește, simultan, în două lumi: una simbolică, supraindividuală, a societății, respectiv una personală, uneori solipsistă, în care „realitatea” este experimentată direct, cu ajutorul simțurilor și prin medierea rațiunii. Din tensiunea între cele două lumi, cele două versiuni concurente ale realității, se naște literatura. Această tensiune între individ și societate este surprinsă cu acuitate în interiorul unui gen contestat și subestimat, ivit din întâlnirea providențială între utopie și apocalipsă: distopia, o utopie radicalizată, ajunsă la conștiință de sine, fiica nelegitimă a utopiei clasice. Acest eseu nu aspiră la exhaustivitate. S-au scris nenumărate alte eseuri, analize și sinteze despre utopii și distopii, despre imaginarul occidental, despre **umanism**, **postumanism** și **transumanism**. Am citit numai o picătură dintr-un ocean și nici măcar nu îndrăznesc să aspir la o cunoaștere totală, devenită imposibilă. **Otto Rank** scria undeva că lumea în care trăim este sufocată de o **supraproducție de adevăr**. Eseul acesta reprezintă propria mea încercare, imperfectă și sisifică, de a înțelege ceva mai bine un domeniu care mă pasionează și mă face să simt că nu trăiesc degeaba. Timp de doi ani, această carte a fost proiectul meu existențial, fabrica mea de absolut.

Prima distopie am citit-o târziu, iar lectura ei mi-a provocat adevărate șocuri electrice. Am bănuț, încă de atunci, capacitatea distopiei de a spune ceva relevant despre natura umană, despre imaginarul zbuciumat al lumii occidentale, o lume în criză, ale cărei evenimente fondatoare au reverberații până în prezent: războaiele mondiale și holocaustul, utopia materializată a comunismului, bombele atomice, Războiul Rece al celor două superputeri și explozia centralei nucleare de la Cernobîl. Una din tezele acestei cărți este că distopiile sunt manifeste ale postumanismului, ale unei **neîncrederi** tot mai acute în progres, în beneficiile tehnologiei, în capacitatea **umanității** de a se regenera. Nimic din ceea ce este uman nu rămâne necontestat în **minunatele** lumi noi ale distopiilor. „O mie nouă sute optzeci și patru” **desconspiră pericolele** unui stat maximal, care-și guvernează cetățenii prin teroare absolută. **De cealaltă parte** a baricadei, la fel de

celebra distopie a lui Huxley explorează versantul întunecat al eudemonismului social. Minunatele lumi noi, preocupate de bunăstarea individului, de idealul nobil al fericirii colective, ascund același dispozitiv panoptic, prin care omul este să constrâns să renunțe la una dintre cele mai iubite iluzii: libertatea. Ceva mai recent, autori precum Michel Houellebecq, Boualem Sansal și Margaret Atwood atrag atenția asupra posibilității reinstalării unor monoteisme în sânul lumii occidentale numai aparent desacralizate. O altă teză a acestui eseu este că nu există lume desacralizată: sacrul este un epifenomen al vieții în societate (Émile Durkheim) și, simultan, o categorie a sensibilității (Roger Caillois, Mircea Eliade). Prin urmare, el nu poate fi contestat. Moartea lui Dumnezeu nu este niciodată una definitivă. Declinul religiilor tradiționale atrage după sine resurecții ale sacrului în alte domenii ale vieții sociale. La rândul lor, distopiile sunt lumi suprasaturate de sacru. Distopiile marțiene („Noi”, „O mie nouă sute optzeci și patru”) se întemeiază pe credința obligatorie a supușilor în autorități, pe legătura patologică, bazată pe teroare, între individ și sistem, pe alternanța unor faze atone cu unele paroxistice, pe sacralizarea unor lideri a căror imagine este atent construită de către arhitecții puterii, pe ritualuri colective menite să cimenteze legătura omului cu mulțimea și să alimenteze furia împotriva dușmanilor din interiorul și din afara cetății. Cele două componente ale oricărei religii, credința și ritualul, pot fi întâlnite în oricare imaginar distopic. Mai departe, noile monoteocrații distopice („Supunere”, „Povestea slujitoarei” & „Testamentele”, „2084. Sfârșitul lumii”) explorează scenariul frisonant al reîntâlnirii providențiale între religie și stat, al unei reinstituționalizări a religiei așadar, al impunerii unei noi ordini morale, menite să depersonalizeze și mai mult individul, să-i reglementeze orice aspect al existenței, să desființeze spațiu privat. Toate aceste distopii pot fi încadrate într-un regim diurn al imaginariului distopic (Gilbert Durand): printr-o predispoziție pentru antiteze, prin aspirația spre puritate, prin prețuirea violenței sacre, prin desconsiderarea individului, cu precădere a femeii etc. La celălalt pol se situează distopiile venusiene, care păstrează intact dispozitivul panoptic (Michel Foucault *via* Jeremy Bentham), pe care însă îl camuflează mai abil, înlocuind o guvernare prin teroare cu una prin plăcere, printr-o fericire obligatorie, ai cărei termeni sunt dictați de către un stat mai puțin vizibil. Nu în ultimul rând, distopiile urmăresc firul roșu care leagă mitologia creștină pe care s-a întemeiat lumea occidentală de visurile ultra antropocentrice ale transumanștilor, de încrederea lor nețărnută în progres și într-un *homo deus* la fel de omnipotent & incredibil ca orice alt zeu inventat vreodată de oameni. Acest eseu privește genul distopic prin mai multe ochene: literar, sociologic, imagologic, politic etc. Scopul este acela de a pune în evidență relevanța distopiilor pentru înțelegerea lumii în care trăim și a celei viitoare. *Al treilea gen* creează spațiul alb în care sunt decantate nu numai cele mai recente descoperiri din diferite domenii (nanotehnologie, biotehnologie, informatică, științe cognitive

ș. a.), ci și implicațiile etice, psihologice, sociale și politice ale progresului incontinent- marota lumii actuale. Nu în ultimul rând, distopiile operează cu arhetipuri și simboluri potente descărcate direct din imaginarul occidental.

Prin urmare, acest eseu are o structură bipartită, precedată de o introducere dedicată schemelor, simbolurilor și arhetipurilor imaginarului distopic. Prima parte abordează regimul diurn al imaginarului distopic: distopiile marțiene („Noi”, „O mie nouă sute optzeci și patru”, „Jocurile Foamei” și „Instalarea friicii”) și noile monoteocrații distopice („Povestea slujitoarei”, „Testamentele”, „2084. Sfârșitul lumii” și „Calendarul sărbătorilor omenеști”). Partea a doua este dedicată regimului nocturn al imaginarului: distopiile venusiene („Minunata lume nouă”, „Insula”, „Fahrenheit 451”) și cele care au în centru relația individului cu tehnologia tot mai avansată&alienantă („Istoria albinelor”, „Istoria apelor”, „Mașinării ca mine, oameni ca voi”, „Să nu mă părăsești”, „Particulele elementare”, „Posibilitatea unei insule” și serialul „Black Mirror”). În ultimele două capitole am inventariat câteva din drogurile imaginarului distopic, precum și cele patru figurile arhetipale ale aceleiași imaginar: ereticul, inchiizitorul, îndoctrinatul și liderul charismatic. N-aș fi scris niciun rând din acest eseu dacă nu m-aș fi cocoțat pe umerii uriașilor, de unde am încercat să privesc peisajul devastat hașurat de distopiile secolului XX. Pentru mine, acești uriași au fost: Lucian Boia, Sorin Antohi, Mircea Eliade, Ernest Becker, Gilbert Durand, Émile Durkheim, José Ortega y Gasset, Erich Fromm, Roger Caillois, Michel Foucault, Michel Onfray, John Gray și alții, **menționați**, de altfel, în bibliografia cu care se încheie acest demers. Cred că aici este locul în care ar trebui să explic de ce nicio distopie din literatura română nu și-a găsit locul aici. Există mai multe explicații pentru această anomalie. Pe de o parte, criticul Bogdan Crețu a scris deja o carte excelentă despre „Utopia negativă în literatura română”. Pe de altă parte, pe mine m-a interesat să explorez cu precădere câteva dintre arhetipurile imaginarului occidental, așa cum s-au oglindit ele în distopiile pe care le-am citit. O altă anomalie este excesul de referințe bibliografice, pe care îl pun pe seama deformării profesionale-prima mea carte a fost o teză de doctorat. Închei (de fapt încep) cu o speranță extrem de personală&îndrăzneață: că această carte își va găsi o mână de cititori.

Introducere

Scheme, simboluri și arhetipuri ale imaginarului distopic

„Viața socială, sub toate aspectele ei și în toate momentele istoriei sale, nu este posibilă decât grație unui vast simbolism”.

(Émile Durkheim)

Istoria recentă a distopiilor secolului XX a fost marcată de scrierile paradigmatică ale părinților acestui gen controversat: Evgheni Zamiatin, George Orwell și Aldous Huxley. Spiritul distopic&antroposceptic fecundează și imaginarul literar al unor scriitori cu priză la public: Margaret Atwood, Michel Houellebecq, José Saramago și alții. Tendința este vizibilă și la începutul secolului XXI, când morbul distopiilor contaminează și imaginarul cinematografic, cu un impact mult mai direct asupra unui public și mai numeros. Fie că ne place sau nu, distopia face parte din lumea în care trăim. Deși păstrează numeroase legături cu utopia umaniștilor, a cărei fiică nelegitimă este, distopia este oglinda neagră a lumii în care trăim, ale cărei neliniști, frici, superstiții și dorințe le reflectă și le deformează, într-un demers creativ bazat pe deconstrucția și pe reorganizarea elementelor constitutive ale culturii occidentale. Prin urmare, distopiile nu sunt numai opere literare și cinematografice, destinate exclusiv consumului cultural și plăcerii pur estetice. Ele sunt adevărate simulatoare de experiențe, spații albe în care se conturează premisele pentru o sinteză explicatoare a mutației valorilor occidentale. Marea Ruptură decretată de Francis Fukuyama, trecerea de la o societate industrială la una postindustrială (*al treilea val* al lui Alvin Toffler) este ilustrată de metamorfozele genului distopic. Distopiile marțiene secondează imaginarul totalitarismelor care au marcat prima parte a secolului XX. Glisarea spre distopiile venusienne&hedoniste ilustrează trecerea la de la societățile autoritare la democrațiile liberale, în care valorile tradiționale sunt amenințate de un individualism feroce și de un relativism moral și cultural care contribuie la scăderea *capitalului social*¹. Distopiile funcționează în acord cu logica imaginarului occidental, ale cărui arhetipuri, scheme și

¹ Pe lângă capitalul fix și cel uman, toate societățile dispun, în mai mare sau mai mică măsură, de un „capital social” definit de F. Fukuyama ca: „un set de valori informale împărtășite de membrii unui grup și care permite să colaboreze între ei”, în *Marea Ruptură. Natura umană și refacerea ordinii sociale*, p. 26.

simboluri le identifică și le reasamblează, încorporându-le unei schițe narative relativ previzibile. Schematismul distopiilor este o inferență a nostalgiei omului actual după adevăruri simple, ușor de înțeles și de asimilat, de aici caracterul inteligibil al ideologiilor care pun în mișcare angrenajele sociale&politice din interiorul lumilor distopice. Cititorul excedat de supraproducția de adevăr a societății tehnologice postindustriale apelează la artefactele distopice ca la un refugiu din calea realității sufocante și copleșitoare. Distopiile păstrează limpiditatea constructelor utopice, logica lor internă, inteligibilitatea lor de produse ale rațiunii umane.

Cele mai multe distopii pot fi grupate în două mari clase, care însă nu se manifestă doar succesiv, ci și simultan. Astfel, **distopiile marțiene** și **monoteocrațiile distopice** țin de regimul diurn al imaginarului, iar **distopiile venusiene** de cel nocturn. Aceste clase ale distopiilor explorează efectele totalitarismului secular și religios, ale hipercapitalismului occidental și ale tehnologiilor invazive&alienante asupra vieții morale a indivizilor, asupra relațiilor interumane, a **ordinii sociale** și politice în ultimă instanță. La fel ca în cazul utopiilor, toate **distopiile** dispun de o componentă critică și de una prospectiv-conjecturală. Componenta critică rezidă în preocuparea constantă a distopologilor pentru diagnosticarea culturii occidentale. Cea prospectiv-conjecturală explorează până la ultimele consecințe posibilitățile prezentului, simulează scenarii frisonante în care omenirea viitorului repetă erorile trecutului sau inventează noi modalități de a greși, pentru că nu-și poate modifica substanțial propria natură imperfectă.

În „Istoria utopiei”, Jean Servier atrage atenția asupra unității tematică a utopiilor, care par basme concepute de unul și același popor, „variațiuni în jurul aceleiași scheme mitice”: „Utopia deschide un domeniu nou al reflecției sociologice deoarece constituie o gândire unică ale cărei moduri de exprimare abia dacă au variat de-a lungul secolelor. În jurul aspirațiilor analoage ea folosește teme identice, exprimate într-un limbaj simbolic la fel de precis și de limitat în termenii săi ca și vechile mituri ale Occidentului transformate în basme.”² La fel ca basmele, utopiile conservă, așadar, vechile (și noile) mituri ale Occidentului, întregul lor capital simbolic. Thomas Schlöderle reconfirmă unitatea genului și enumeră câteva aspecte recurente: metafora insulei, elogiul rațiunii, banul și proprietatea privată ca rădăcini ale răului, geometrizarea naturii, prețuirea muncii în folosul comunității, austeritatea etc.³ Pentru Gilbert Durand, imaginarul reprezintă „ansamblul imaginilor și al relațiilor dintre imagini care constituie capitalul gândit al lui homo sapiens”⁴. Diurnul și nocturnul țin de o bipartiție primară a orizontului imaginar, operată de cercetător în „Structurile antropologice ale imaginarului”, unde se verifică: „antiteza psihică între cele două mari regimuri

² Vezi Jean Servier, *Istoria utopiei*, p. 249.

³ Thomas Schlöderle, *Geschichte der Utopie*, p. 157.

⁴ Gilbert Durand, *Structurile antropologice ale imaginarului*, p. 16.